

Transformácia náhradnej starostlivosti na Slovensku – proklamácie a realita

Albín Škoviera

Kontakty na autory

Univerita Pardubice,
Filozofická fakulta,
Stavařov 85, Pardubice
askoviera@gmail.com

Contacts to authors

University of Pardubice,
Faculty of Arts and
Philosophy,
Stavařov 85, Pardubice
askoviera@gmail.com

Copyright © 2015 by authors and
publisher TBU in Zlín.

This work is licensed under the
Creative Commons Attribution
International License (CC BY).

Abstrakt: Autor prezentuje proces transformácie inštitucionálnej i rodinnej náhradnej výchovy v Slovenskej republike v troch rovinách. Ide o spoločensko-politické kontexty, ktoré viedli jednak k tomu, že „školské“ i „zdravotnícke“ detské domovy prešli na Slovensku pod rezort sociálny, jednak k tomu, že sa pretrhla kontinuita zmien, prišlo sa k systémovému rezu a odmietali sa akékoľvek skúsenosti získané v predchádzajúcom období. Postupne sa odbúravaloby temer všetko, čo sa spájalo s výchovou. V druhej rovine predkladá vybrané „transformačné“ proklamácie, očakávania, ale i niektoré praktické kroky spojené s transformačnou kampaňou. V tretej rovine reflektuje niektoré súčasné odborné problémy náhradnej výchovy, ktoré vyplývajú z „politických“ zadaní, nekvalitného systému i nedostatočného rešpektovania psychologických a pedagogických poznatkov.

Kľúčová slova: transformácia, náhradná starostlivosť, detský domov, profesionálna rodina

Foster Care and Its Transformation in Slovakia – Proclamation and Reality

Abstract: The author presents the process of transforming residential institutional care and foster family care in the Slovak Republic at three levels. It is a socio-political context that led firstly to the fact that "education" and "health" orphanages passed into the social sector, secondly, the continuity of the changes was disrupted. They rejected any experience from the previous period and gradually liquidated almost everything that was associated with education. On the second level the author states selected "transformation" proclamation expectations, but also some practical steps associated with the transformation campaign. On the third level the author reflects some current technical problems of substitute care arising from 'political' awarding, poor quality and lack of respect for psychological and pedagogical knowledge.

Keywords: transformation, foster care, children's home (orphanage), professional foster family

1 Úvod

Je zrejmé, že každá doba je rámcovaná kultovými slovami i slovnými spojeniami. Mnohí sme zažili nielen socializmus s ľudskou tvárou a normalizáciu, perestrojku a nežnú revolúciu, ale aj kupónovú privatizáciu a tunelovanie. Často však až s odstupom času zistíme, čo sa pod prezentovaným pojmom a slovným spojením skutočne skrývalo. Či to bola skôr reklamná „značka“ s reálnym, vágnym alebo zavádzajúcim obsahom, alebo to bola skôr metafora či skutočne výstižný pojem. Ani pomáhajúce profesie nie sú voči takýmto rámcom imúnne. Ešte sme sa ani poriadne nevyrovnali s integráciou, už tu máme inklúziu, ešte sme nemali čas dostatočne humanizovať inštitúcie, už tu máme deinštitucionalizáciu. A to všetko v najlepšom záujme dieťaťa. Sme presvedčení o tom, že do podobného pojmového rámca patrí aj transformácia náhradnej starostlivosti.

2 Spoločensko-politické kontexty

Začiatok deväťdesiatych rokov priniesol do spoločnosti oživenie, ktoré sa premietlo aj do náhradnej starostlivosti. Bolo to obdobie otvorených diskusií a úvah o tom, ako postupovať ďalej, obdobie spojené s množstvom zahraničných návštev i študijných návštev v zahraničí, obdobie získavania nových informácií a podnetov. Zaskočení množstvom informácií i tempom zmien sme nie vždy dokázali dostatočne kriticky informácie posudzovať a triediť.

2.1 Náhradná starostlivosť v rokoch 1990 – 1992

Pre hlavný myšlienkový prúd (nazvime ho akademický) bola nesporne pozitívnym stabilizujúcim prvkom najmä autorita Z. Matějčka, ktorá bránila bezhlavej orientácii na (konečne dovolené) západné vzory. Pri indikácii náhradnej starostlivosti neodmieta napr. inštitucionálnu starostlivosť pri deťoch s ťažkým mentálnym postihnutím dieťaťa a nepreferuje náhradnú rodinu ani pri deťoch staršieho školského veku (Matějček, 1992, 1999). V Česku i na Slovensku sa však formovala aj druhá skupina odborníkov, ktorí boli spojení najmä s neštátnymi subjektmi (nadáciami, občianskymi združeniami). Viacerí z nich z rozličných dôvodov (od osobného presvedčenia cez porevolučné nadšenie až po jednoduchý konjunkturalizmus) celkom odmietali predchádzajúci systém náhradnej starostlivosti, hovorili o ňom ako o „komunistickom modeli“. Aktuálna orientácia politickej reprezentácie i spoločenská klíma s „objednávkou“ zmeny boli pre zjednodušené tvrdenia podpornými faktormi. Zmeny sa realizovali bez hlbšej analýzy, bez kontextov, často na základe poloprávd.

Sme presvedčení o tom, že systémy školstva a sociálnej starostlivosti boli síce v období socializmu deformované, nie však natoľko, aby neboli skutočne funkčné. V mnohom boli dokonca veľmi progresívne (v školstve napr. kvalita fungovania našich materských škôl, príprava mladých ľudí v robotníckych profesiách, v sociálnom rezorte dĺžka materskej dovolenky). To však neznamená, že neboli potrebné zmeny (napr. ukončenie štátneho monopolu, posilňovanie rodinných foriem starostlivosti).

Ani náhradná starostlivosť na tom nebola nijako dramaticky zle. Kritériá pre výber osvojiteľov a pestúnov boli napr. náročnejšie ako dnes (ale predsa aj ich poslanie je náročné), väčšina detských domovov boli zariadenia stredne veľké a menšie, pracovali v dobrých materiálnych podmienkach s jasnou metodickou koncepciou výchovy zameranou na osobne i spoločensky zmysluplné trávenie voľného času. Časť prevýchovných zariadení pre deti a mládež pracovala modelom terapeutickkej komunity, temer všetky prevýchovné zariadenia zapracovávali aspoň niektoré jej prvky. Psychoterapeutické vzdelávanie (v modeli SUR) bolo pre pracovníkov týchto zariadení reálne dostupnejšie ako v súčasnosti.

Zbavovanie sa komunistickej ideológie bolo nesporne pozitívne, ale popri jej kritike sa temer programovo odmietalo, resp. zabúdalo na to, čo konkrétni riaditelia a ich spolupracovníci, napriek politickému tlaku, dokázali na odbornej úrovni realizovať. Vyprázdnený ideový priestor zapíňali nielen myšlienky humanizmu, ale často aj výrazne liberálne alebo pragmatické myšlienkové prúdy. O oblasť náhradnej starostlivosti prejavili zvýšený záujem i neštandardné náboženské spoločenstvá.

Zmenil sa najmä mediálny marketing zariadení. Na jednej strane išlo o snahu pozitívne mediálne prezentovať zariadenia a vyhľadávať sponzorov, na druhej strane išlo o vyhľadávanie bulvárnych „senzácií“.⁴¹ Náhradná starostlivosť, najmä detské domovy, sa stali pre médiá mimoriadne zaujímavým subjektom.

2.2 Slovensko po rozdelení Československa

Na ministerstve školstva vznikol z oddelenia špeciálneho školstva odbor špeciálneho školství (po 2 rokoch bol zrušený), práve tu vznikol aj zákon o školských zariadeniach 279/1993 Z. z. Ním sa začala skutočná slovenská „odluka“ od československej náhradnej starostlivosti. V zmysle novej legislatívy sa rozdelili špeciálne výchovné zariadenia na zariadenia výchovnej prevencie a zariadenia náhradnej výchovy.

- a) Zariadeniami výchovnej prevencie boli diagnostické centrá (predtým diagnostické ústavy), liečebno-výchovné sanatóriá (predtým ústavy s liečebno-výchovným režimom) a novovzniknuté centrá výchovnej a psychologickéj prevencie (istá analógia českých stredísk výchovnej starostlivosti).
- b) Zariadeniami náhradnej výchovy sa stali detské domovy a reedukačné domovy (predtým výchovné ústavy, v súčasnosti reedukačné centrá).
- c) Znížil sa počet detí v skupinách i počty skupín v zariadení.
- d) Čiastočne sa upravilo definovanie ich úloh a funkcií (ich súčasťou boli už aj liečebno-pedagogická starostlivosť, psychoterapeutická činnosť apod.).
- e) Po novom definoval vznik samostatných výchovných skupín pre detské domovy, teda toho, čo sa začalo realizovať neskôr ako univerzálny model v detských domovoch v sociálnom rezorte.
- f) Umožňoval diferenciaciu detských domovov.
- g) Nanovo definoval jednotlivé možnosti vnútornej a vonkajšej diferenciacie prevýchovných zariadení.
- h) Ako celkom novú formu ústavnej výchovy (dnes ústavnej starostlivosti) zákon umožnil vznik profesionálnej náhradnej výchovy v rodine (Škoviera, 2014) ako zamestnaneckého pomeru v rámci zariadení náhradnej výchovy.
- i) V oblasti náhradnej rodinnej starostlivosti (novelami zákona o rodine 94/1963 Zb.) sa vytvoril priestor na osvojenie detí s postihnutím (dovtedy sa považovali za nevhodné na osvojenie) a i osvojiteľov a pestúnov – jednotlivcov.
- j) V oblasti náhradnej starostlivosti získavali stále väčší kredit neziskové organizácie. Úsmev ako dar sa snažil najmä o zlepšenie materiálnych podmienok detí v detských domovoch, Návrat o deinštitucionalizáciu „rozpušťaním“ detských domovov do profesionálnych náhradných rodín a pestúnstva (Marošiová, 2012).

Zákon priniesol nielen nové názvy zariadení, ale vytváral aj priestor pre pozitívny posun v kvalite práce. Bol výsledkom práce odborne zdatnej a záujmovo vyváženej pracovnej skupiny i otvorenej diskusie

⁴¹ Spomíname si napr. na veľký článok o 13-ročnom otcovi v regionálnej tlači i požiadavku celoplošnej rozhlasovej stanice, ktorá nás žiadala, aby mohla s chlapcom urobiť rozhovor počas jeho pobytu v diagnostickom ústave.

s pracovníkmi zariadení. Aplikácia ideí v praxi však vždy vyžaduje peniaze a náhradná výchova nebola prioritou ministerstva školstva. Zmeny sa teda uskutočňovali veľmi pomaly. V tomto bode bola kritika, ktorá zaznievala zo sociálneho rezortu, ktorý v štáte vždy patrí medzi finančne najsilnejšie, čiastočne opodstatnená. Ilustratívne uvedieme aspoň niektoré zo zmien, ktoré sa pod gesciou školstva podarili:

- a) v tomto období vzniklo desať nových neštátnych a cirkevných detských domovov a dva štátne detské domovy;
- b) vznikli dve zariadenia pre maloleté matky s deťmi (z toho jedno cirkevné);
- c) dva detské domovy (Tornaľa a Bratislava) zmenili vnútornú organizačnú štruktúru – vytvorili samostatné výchovné skupiny (tento model si neskôr privlastnil sociálny rezort a aplikoval ho v rámci transformácie detských domovov);
- d) trinásť detí bolo umiestnených v profesionálnej náhradnej výchove v rodine.

Ďalšie zmeny v oblasti náhradnej výchovy mali už celkom iný rámec. Po nástupe vlády V. Mečiara nasledovalo odvolanie riaditeľky odboru špeciálneho školstva, začalo sa ustupovať od odborných verejných diskusií a oveľa viac sa realizovali zmeny na základe „politického obchodu“ či na základe politického zadania. Takým bol aj presun detských domovov do rezortu sociálnych vecí.⁴² Dodnes sa toto rozhodnutie premieta do nedôvery, ktorá pretrváva u pracovníkov diagnostických centier i prevýchovných zariadení voči snahe sociálneho rezortu, aby aj tieto zariadenia boli presunuté do jeho gescie.

Pozoruhodnou modelovou medzivládnu politickou dohodou bola dohoda o „repatriácii“ slovenských a českých detí z krajiny pobytu do krajiny pôvodu ich rodiča. Išlo spravidla o slovenské rómske deti v Česku, o ktorých sa rodičia nezaujímali.⁴³

2.3 Detské domovy v sociálnom rezorte

Samotný prechod detských domovov z rezortu zdravotníctva a rezortu školstva do rezortu sociálnych vecí sa realizoval k 1. 1. 1997 v zmysle zákona o organizácii miestnej štátnej správy 222/1996 Z. z. Spolu s následným zákonom o sociálnej pomoci 195/1998 Z. z. priniesol do náhradnej starostlivosti celý rad zmien. Je paradoxné i charakteristické, že pripravovanú vyhlášku ministerstva školstva o realizácii ústavnej a ochranej výchovy rezort sociálnych vecí temer celú prevzal, hoci ju predtým práve tento rezort odmietal a kritizoval. Napriek výhradám konštatujeme, že prechod detských domovov pod sociálny rezort mal viaceré pozitíva. Tie spočívali v tom, že:

- a) detské domovy boli zbavené dlhov, začínali finančne nezaťažené, dokonca s výrazným zvýšením finančných prostriedkov;
- b) ak v školstve a zdravotníctve boli detské domovy na okraji záujmu, sociálny rezort ich zaradil medzi svoje priority;
- c) legislatíva pripravovaná sociálnym rezortom bola oveľa pružnejšia, zákonné normy sa prijímali oveľa rýchlejšie;

⁴² Deň pred rozhodovaním vlády o ich prechode sme boli priamymi účastníkmi aktívu na ministerstve školstva, kde o chystanom rozhodnutí hovorila ministerka so zástupcami temer všetkých zariadení náhradnej výchovy. Ani jeden z cca 70 účastníkov sa o tejto zmene nevyjadril pozitívne. Ministerka im tvrdila, že s nimi súhlasí a o ničom nie je ešte rozhodnuté. Bolo.

⁴³ Dodnes oceňujeme, že viacerí riaditelia detských domovov v Česku si ju interpretovali po svojom. V prípadoch, keď už bol podľa nich nadviazaný kontakt s potenciálnymi pestúnmi alebo sa začal proces adopcie dieťaťa, deti na Slovensko vydať odmietli.

- d) pod rezortným „tlakom“ nastal výraznejší posun v myslení vedúcich pracovníkov detských domovov, ktorí boli viac naklonení náhradnej starostlivosti v rodinách;
- e) 2 detské domovy (Necpaly a Istebné) sa reorganizovali s presunom detí do profesionálnej náhradnej rodiny;
- f) vznikli krízové strediská, ktoré boli určené pre krátkodobé pobyty detí (v niektorých zariadeniach aj s rodičom) ako súčasť krízovej intervencie.

Naopak, negatíva prechodu vidíme v tom, že:

- a) detské domovy sa zmenili zo zariadení náhradnej výchovy na zariadenia sociálnej pomoci, čo sa v praxi premietalo do postupnej „de-pedagogizácie“ detských domovov:
 - výchovné skupiny sa zmenili na samostatné výchovné skupiny, metodické združenia vychovávateľov i pedagogické porady sa považovali v sociálnom rezorte za nesystémový anachronizmus,
 - zrušil sa určený rozsah priamej výchovnej činnosti vychovávateľa, vychovávateľa preberali postupne viac a viac činností, ktoré súviseli s výchovou iba voľne a nepriamo (napr. úprava odevov na nočnej službe), gro obsahu ich činnosti zodpovedalo skôr profesii opatrovateľky, ako profesii vychovávateľa,
 - upustilo sa od požiadavky, aby riaditeľ mal špeciálno-pedagogické alebo aspoň pedagogické vzdelanie, je vnímaný predovšetkým ako manažér a nie ako odborná výchovná autorita⁴⁴,
 - výchovu ako hodnotové formovanie a sprevádzanie nahradila temer v celom rozsahu „starostlivosť“, ktorá pod rúškom ochrany práv detí posilňovala ich individualizmus a ich konzumný spôsob života.
- b) zanikli rady školy ako samosprávne orgány a menovanie riaditeľov bolo celkom v kompetencii zriaďovateľa, čo sa aj prejavilo nielen v celkovo väčšej obmene riaditeľov detských domovov, ale aj v tom, že sa riaditeľmi stávali ľudia, ktorí nikdy s deťmi nepracovali, „politickí nominanti“; premietlo sa to do zmien v komunikácii medzi zriaďovateľom a riaditeľmi v tom, že sa riaditelia cítili oveľa ohrozenejší a báli sa upozorňovať na chyby v systéme;⁴⁵ niekoľko neštandardných zmien na poste riaditeľov ich v tom len utvrdilo (napr. zmeny v Martine a Bytči),
- c) zo zariadení, ktoré boli čiastočne špecializované (napr. Detské mestečko v Zlatovciach pre dlhodobé pobyty v rodinnom prostredí, Detský domov v Liptovskom Hrádku pre deti staršieho školského veku a stredoškóľakov s potrebou zvýšenej výchovnej starostlivosti) sa stali zariadenia „univerzálne“ pre deti od 0 do 25 rokov; táto univerzálnosť sa ukázala ako problematická a následne sa nanovo „špecializovali“ tri zariadenia pre deti do 3 rokov, ktoré vyžadujú zvýšenú zdravotnícku starostlivosť,
- d) právna subjektivita detských domovov sa výrazne oslabovala podrobnými vyhláškami a predpismi „zhora“, ktoré hraničili až s pracovným poriadkom (Blaho, 2013), zvýšil sa rozsah administratívneho zaťaženia detských domovov i priamo administratíva vychovávateľov,
- e) profesionálna náhradná výchova v rodine sa zmenila najprv na profesionálnu náhradnú rodinu a v roku 2005 už len na profesionálnu rodinu, chápala sa v prvom rade ako forma

⁴⁴ Dnes síce ešte máme medzi riaditeľmi detských domovov najmä pedagógov a sociálnych pracovníkov, ale riaditeľmi sa stali napr. inžinierka ekonómka, ktorá prišla z oblasti bankovníctva, vojak zo zahraničnej vojenskej misie i doktor-veterinár.

⁴⁵ Zrejme nie je náhoda, že priemerná dĺžka pôsobenia riaditeľov v detských domovoch a prevýchovných zariadeniach sa výrazne líši.

deinstitucionalizácie detských domov a nie, ako bol pôvodný zámer, forma špecifickej starostlivosti o vážne emocionálne narušené dieťa vyžadujúce čo najbezpečnejšie prostredie,

- f) zmenila sa skladba personálu, vzhľadom na výrazne zmenený obsah práce vychovávateľa so zameraním na opatrovatelstvo sa znižovalo zastúpenie vychovávateľov mužov (dnes je približne 9 vychovávateľiek na 1 vychovávateľa),
- g) celkovo sa znižoval status vychovávateľa ako profesionála v prvej línii nielen v očiach detí, ale i ostatného personálu, za odborníkov sa, paradoxne, považovali predovšetkým sociálny pracovník, špeciálny pedagóg alebo psychológ, ktorí reálne s dieťaťom boli oveľa menej ako jeho vychovávateľa.

3 Transformácia detských domovov

Dlhodobo sa tvrdí, že Ministerstvo práce a sociálnych vecí SR spolu s mimoriadne aktívnym občianskym združením Úsmev ako dar – Spoločnosť priateľov detí detských domovov začali v roku 2000 (Mikloško, 2011) transformáciu detských domovov. Podľa nášho presvedčenia sa začala skôr, ešte v rokoch 1995 a 1996 v školskom rezorte, keď v novej organizačnej štruktúre začali fungovať detské domovy v Tornali a v Bratislave na Učiteľskej ulici. Ministerstvo práce a Úsmev ako dar len prevzali túto modelovú organizačnú štruktúru a personálne obsadenie samostatných skupín, prevzali celé „know-how“ a realizovali ho pod novou hlavičkou. Sme presvedčení o tom, že skutočná transformácia sa začala ešte skôr, už pred rokom 1989, a pokračovala po roku 1990. „Mamutích“ detských domovov bolo len zopár. „Internátnych“ detských domovov bolo približne 10 %.

3.1 Ideové východiská

Podľa Kovácsa (2006) znamená v praxi transformácia:

- skvalitnenie terénnej práce s rodinou,
- prehĺbenie využívania rôznych foriem náhradnej rodinnej starostlivosti,
- transformáciu internátnych detských domovov, ktorej cieľom je, aby sa detské domovy stali pre deti „prestupnou stanicou“, kým sa nepodarí pôvodnú rodinu sanovať, resp. zabezpečiť rodinu náhradnú (adoptívnu, pestúnsku).

Je pozoruhodné, že dve z troch oblastí mal už vo svojej agende sociálny rezort dlhodobo. Napriek tomu sa rodina stáva pre deti stále menej a menej stabilným prostredím, úroveň rozvodovosti je približne 50-percentná, terénni pracovníci dosahujú len ojedinelé úspechy, veľká časť rodín očakáva aj ďalej predovšetkým finančnú pomoc bez toho, aby boli aktívni pri zmene svojej situácie najmä oni.

Je otázka, či očakávania spájané s náhradnými rodinami reflektujú dostatočne zmeny v súčasnej rodine. Od kariérnych aspirácií žien cez nestabilitu rodinného prostredia až po obavu vychovávať dieťa v „dnešnom svete“. V záujme naplnenia tretej idey transformácie došlo k znižovaniu nárokov na osobnostné predpoklady a spôsobilosť náhradných rodičov a následné častejšie zlyhania v náhradných rodinách.

Samotná transformácia detských domovov mala 4 piliere (Mikloško, 2011):

- a) **Zmena výchovných podmienok.** Tento pilier vychádzal z premisy, že v detských domovoch sa nedostatočne rešpektovali individuálne záujmy dieťaťa, nerozvíjala sa dostatočne jeho osobnosť, sociálna zrelosť a perspektívy. Vychádzajúc z vlastných skúseností i poznania vtedajších detských domovov sme presvedčení, že tieto tvrdenia boli zväčša nepravdivé a poplatné neoliberalným filozofiám života. Rešpektovanie záujmu jednotlivca a záujmu skupiny (istá spolupatričnosť) boli v minulosti vyváženejšie, ako sú dnes. Medzi individualizmom a egoizmom je totiž iba malá hranica. Pokiaľ ide o perspektívy, nie je ich možné budovať bez

výchovy k hodnotám. Hyperbolicky konštatujeme: naučili sme síce deti, aby si napísali temer dokonalú žiadosť o prijatie do zamestnania, len sme ich neprivedli k tomu, že pracovať je normálne.

- b) **Zmena personálnej štruktúry.** Táto zmena znamenala najmä odbúranie obslužného personálu s tým, že tieto práce prebrali vychovávatelia (resp. gazdiná) spolu s deťmi. Pri priaznivom zložení skupiny je to do istej miery možné. Gro činností je však na vychovávateľovi, ktorý varí, upratuje, nakupuje, neostáva mu dostatok času na to, aby skutočne pracoval s deťmi. Zámer bol vytvoriť „rodinné prostredie“. Samostatná skupina však nie je ani v byte ničím viac než nefunkčnou imitáciou rodiny. Je zaujímavé, že od pôvodných 4 vychovávateľov + 1 gazdinej sa model presúva k 3 vychovávateľom a 3 gazdinám. Celkovo sa táto zmena negatívne odrazila v odbornej práci vychovávateľa s deťmi, na ktorú nemá dostatočný priestor.
- c) **Vytvorenie vhodných priestorových podmienok.** Ak sa niečo podarilo v rámci transformácie splniť na viac ako 100 %, tak sú to priestorové podmienky a ich vybavenie. Pomineme nereálnosť ašpirácie, že mali vytvárať prostredie podobné širšej rodine. Je však otvorená otázka, či práve často vyšší materiálny štandard, ako majú deti v bežných rodinách, nie je pre deti v náhradnej starostlivosti skôr danajským darom. Či ich tak pripravujeme na reálny život a či im nestážujeme adaptáciu v sociálnom prostredí po odchode z detského domova.⁴⁶
- d) **Zmena hospodársko-ekonomických podmienok.** Výchovne zmysluplný zámer čiastočného presunutia ekonomickej zodpovednosti na samostatnú skupinu sa v základnom princípe výrazne narušil zavedením štátnej pokladnice.

Významnou súčasťou transformácie boli jednak dva nové zákony – zákon o rodine č. 36/2005 Z. z. a zákon o sociálnoprávnej ochrane a sociálnej kuratele č. 305/2005 Z. z., jednak zakúpenie licencie na americký tréningový program PRIDE, ktorý hoci bol určený pôvodne pre záujemcov o náhradné rodičovstvo, na Slovensku získal podobu celoplošného vzdelávacieho programu pre vychovávateľov detských domovov.

3.2 Legislatívne zmeny v roku 2005

V roku 2005 prijal parlament dva zákony, ktoré boli akýmsi pokračovaním procesu transformácie. Ide o zákon o rodine č. 36/2005 Z. z. a najmä zákon o sociálno-právnej ochrane detí a o sociálnej kuratele č. 305/2005 Z. z. Prvý zákon napr. deklaroval potrebu dieťaťa vyrastať v biologickej alebo náhradnej rodine, nanovo formuloval náhradnú osobnú starostlivosť, vypustil adopciu I. stupňa – zrušiteľné osvojenie a zrušil zariadenia na vykonávanie pestúnskej starostlivosti. Najdôležitejšie zmeny vyplývajúce z druhého zákona sú:

- ústavná výchova sa mení na ústavnú starostlivosť,
- do konkrétneho zariadenia neumiestňuje dieťa už diagnostické centrum, ale na základe návrhu sociálneho kurátora súd. Pre sociálny rezort bolo neprijateľné, aby o „ich deťoch“ kvalifikovane a nezávisle rozhodovalo školské zariadenie, v rámci detských domovov si zriadili v zmysle zákona č. 305/2005 Z. z. diagnostické skupiny (ako duplicitu diagnostických centier). V súčasnosti sa práve absencia kvalitnej diagnostiky ukazuje ako výrazný problém pri umiestňovaní detí do detských domovov, ale i do reedukačných centier. Sociálny kurátor, sudca ani ambulantly poradenské zariadenie nie sú v nepobytovej forme diagnostiky schopní posúdiť stupeň narušenia a potenciál dieťaťa a skutočne kompetentne rozhodnúť o jeho umiestnení,

⁴⁶ Považujeme za paradoxné, že sa najprv investovali značné prostriedky do rekonštrukcie detských domovov, ale dnes sa tieto rekonštruované budovy „atomizujú“ a predávajú. Namiesto nich sa kupujú pre jednotlivé skupiny rodinné domy v intraviláne miest a obcí.

- samostatné výchovné skupiny sa zmenili v rámci „de-pedagogizácie“ na samostatné skupiny a špecializované samostatné skupiny,
- v zmysle zákona mohli vznikať okrem špecializovanej diagnostickej skupiny aj špecializované samostatné skupiny pre deti s poruchami správania, pre deti závislé po skončení liečby, pre deti s duševnou poruchou, pre maloleté matky s deťmi (všetky ako preferovaná duplicita reedukačných centier), za ktorou bola snaha minimalizovať potrebu školských zariadení,
- v zmysle zákona mohli novo vznikať špecializované samostatné skupiny pre maloleté deti bez sprievodu a špecializované skupiny pre deti, ktoré vyžadujú zvýšenú starostlivosť z dôvodu, že boli týrané, pohlavne zneužívané,
- špecializované samostatné skupiny pre deti so zdravotným postihnutím a pre deti s mentálnym postihnutím.⁴⁷ Zámerom bolo pokryť ústavnú starostlivosť aj u detí, ktoré boli dovtedy v domovoch sociálnych služieb (ústavy sociálnej starostlivosti) a špeciálnych internátnych základných školách,
- špecializované samostatné skupiny pre mladých dospelých,
- po novom môže súd uložiť výchovné opatrenie, ktoré má formu spravidla šesťmesačného pobytu dieťaťa s problémovým správaním v určenom zariadení,
- novo definuje profesionálnu rodinu (už nie ako náhradnú) ako krátkodobú formu starostlivosti (bez akéhokoľvek vymedzenia „krátkodobosti“), ktorá je záväzná pre všetky deti do 3 rokov (od roku 2011 pre všetky deti do 6 rokov) okrem detí s ťažkým zdravotným postihnutím,
- profesionálna rodina sa stáva „domácim zamestnaním“, znižujú sa kvalifikačné požiadavky na „výkon profesionálneho rodičovstva“, nie je potrebné pedagogické vzdelanie, stačí štúdium ukončené maturitou + 60-hodinová príprava.

Zákon vo svojej vízii ráta s tým, že do detských domovov prejdú:

- v roku 2006 deti s nariadenou ústavnou starostlivosťou, ktoré sú v domovoch sociálnych služieb,
- v roku 2007 deti s nariadenou ústavnou starostlivosťou, ktoré sú v špeciálnych základných školách internátnych,
- v roku 2008 deti s nariadenou ústavnou starostlivosťou, ktoré sú v diagnostických a reedukačných centrách.

Prvé dva zámery sa podarilo realizovať, tretí, kvôli výraznému odporu pracovníkov školských zariadení i politickej konštelácii, a neskôr i politickej nestabilite, zatiaľ nie.

Nespochybnujeme všetky riešenia zákona č. 305/2005 Z. z., má viacero pozitív, chceme len upozorniť na to, čo ukázal celkom jednoznačne – mocenskú ašpiráciu sociálneho rezortu mať celú náhradnú starostlivosť vo svojej gescii. Na politickej úrovni sa vytvára dojem, že takto bude systém sám osebe lepšie fungovať, prinesie vyššiu kvalitu. Uvádzajú sa viaceré príklady zo zahraničia, kde to tak je, a zamlčujú sa tie zahraničné príklady, kde to tak nie je a predsa to funguje.

Pokiaľ ide o náhradnú starostlivosť „pod jedným zastrešením“, nie je to reálna ašpirácia. Súdy budú ďalej v rezorte spravodlivosti, policajti budú ďalej súčasťou ministerstva vnútra a odborní lekári ďalej v rezorte zdravotníctva. Sme presvedčení o tom, že každý monopol má v sebe zakódovaných viac rizík, ako ich má divergencia. Dôležitejšia ako „jednota“ je kompatibilita systémov. Negatívne skúsenosti máme s jednotnou kandidátkou Národnej fronty i Jednotnou školou. Aj z niektorých aktuálnych

⁴⁷ Tým, že sa to netýkalo len detí s ťažkým mentálnym postihnutím, ale i detí s ľahkým mentálnym postihnutím, ide o riešenie, ktoré je v rozpore so smerovaním k integrácii či inklúzii detí s postihnutím.

metodických usmernení sociálneho rezortu môžeme oprávnenne nadobudnúť dojem, že jednotu chápe viac ako uniformitu, než jednotu v rôznorodosti. (Blaho, 2013)

Nie je asi náhoda, že pôdou, vodou, lesmi a vidiekom sa zaoberajú na Slovensku dve ministerstvá (pôdohospodárstva a životného prostredia) a v Česku dokonca tri ministerstvá (okrem tých „slovenských“ aj ministerstvo pre miestny rozvoj). Krížová kontrola umožňuje lepšie predchádzať chybám, uvažovať aj v duchu oprávnených záujmov partnerov a konať skutočne v záujme dieťaťa.

4 Vybrané proklamácie a realita

Nie všetko, čo si naplánujeme, sa reálne vždy naplní. Svet nie je statický, nie všetky zmeny a vplyvy sa dajú predpovedať. Veľa vecí sa však pri kombinácii solídnych vedomostí a skúseností predpokladať dá. V tom môžu byť práve naši oponenti a kritici dobrými inšpirátormi.

- a) V začiatkoch transformácie sme sa azda najčastejšie stretávali s víziou tzv. rodinného typu detského. **Samostatná skupina bude ako rodina**. Tým, že budú mať deti samostatné bývanie bez servisu kuchárok a upratovačiek, budú sa učiť, ako to reálne funguje v rodine. Deti sa tak oveľa lepšie pripravujú na život. Efektvou súčasťou prezentácie „nepripravenosti“ boli deti v jedálni, ktoré stoja v rade pred okienkom, cez ktoré sa vydávalo jedlo. Ako keby toto bola podstata problému. Nepochybujem výrazne vyššiu kvalitu bývania detí a kvalitu používaných priestorov. Ale ani bývanie v „zlatej klietke“ nie je vo vzťahu k „rodinnosti“ zariadenia určujúci. Rodina totiž nie je vo svojej podstate náhodné spojenie dospelých a detí, tak ako je to často v detských domovoch. Nie je to ani bývanie v spoločnom priestore. Spravidla 5 až 6 žien, ktoré striedavo chodia do práce, to nie je model rodiny. Akú má táto rodina „spoločnú filozofiu“? Môže bez nej vôbec vychovávať? V ako-tak štandardnej rodine sú jej súčasťou logické dôsledky. V detskom domove má dieťa „nárok“. Navyše – deti prichádzajú, vďaka vlastným rodinám, s deformovanou predstavou rodiny. To, čo im ponúkame, je vzdialené od funkčnej rodiny. Nie je to dokonca ani imitácia rodiny. Paradoxne: Detské mestečko Zlatovce, ktoré bolo postavené práve na manželskej dvojici vychovávateľov bývajúcej v jednom dome s deťmi, sme transformovali na „rodinný typ“. Aj tu dnes 5 – 6 vychovávateľov striedavo chodí do práce.⁴⁸
- b) Ďalšia proklamácia sa týkala **stability personálu a detí**. Išlo o to, aby deti mali svojich ľudí. V prvom rade o to, aby sa deti nepremiestňovali z jedného zariadenia do iného, ale ani z jednej skupiny do druhej. V skutočnosti je to inak. Fluktuácia pracovníkov, najmä v tých mestách, kde je dostatok pracovných príležitostí, je oveľa väčšia ako bola pred transformáciou náhradnej starostlivosti. V rámci detského domova vychovávateľa i deti prechádzajú zo skupiny do skupiny, skupiny sa často z organizačných i ekonomických dôvodov spájajú. Pohyb detí (prichádzanie, odchádzanie) je väčší ako v minulosti. Kritériá zaradenia dieťaťa i dospelých do skupiny sú spojené menej s odbornými východiskami ako pragmatizmom. Tvrdili sme už pred transformáciou to, čo je logické: pri dvojici vychovávateľov a jednej pomocnej vychovávateľke je predpoklad vyššej personálnej stability ako v šesťčlennej pracovnej skupine.
- c) Temer univerzálnym tréningovo-vzdelávacím programom je **PRIDE**.⁴⁹ V zmysle proklamácií je práve PRIDE základným kľúčom k pochopeniu dieťaťa. Vychovávateľom aj ostatnému personálu ukazuje, ako majú s dieťaťom pracovať. PRIDE pripravuje „nového“ vychovávateľa. Faktom je, že PRIDE je len jeden z možných pohľadov na dieťa. Skôr americký, ako stredoeurópsky. Je to konštrukt, ktorý ráta s „neochvejnou vierou“ v neho a vyžaduje si ju. Vnímame ho ako značne dogmatický a manipulatívny. Dokáže mnohých nadchnúť, ale vyvoláva veľa pochybností. Do istej

⁴⁸ Viacerí štátni úradníci, ale napr. aj Mikloško, o Detskom mestečku Zlatovce hovorili ako o komunistickom modeli. V súčasnosti je tento areál na predaj.

⁴⁹ Autor príspevku bol v prvej skupine trénerov vyškolených pre program PRIDE na Slovensku.

miery platí, že nivelizuje štandardné graduálne vzdelanie vychovávateľov.⁵⁰ Je celkom pochopiteľné, že spravidla existuje priama úmera medzi vzdelanosťou frekventanta výcviku a mierou pochybností a nedôvery, ktorú s PRIDOM spája.

- d) nenaplnení očakávania väčšej **ekonomickej decentralizácie** detského domova smerom k samostatným skupinám sme už písali. Idea rozvíjania zainteresovanosti, väčšej finančnej gramotnosti a zodpovednosti detí padla. Dokonca ju neposilňuje ani vreckové, ktoré je v plnej sume nárokové a nie je nijako spojené s akýmkoľvek úsilím dieťaťa. Počas transformácie (nie však vďaka nej) sa, naopak, celkovo zvýšila centralizácia. Na úrovni zriaďovateľskej právomoci štátnych detských domovov, ktorá prešla z krajských úradov na Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, ale i formou z nášho pohľadu škodlivého zlučovania viacerých detských domovov pod jedno riaditeľstvo. Organizačne tým paradoxne vytvárame ešte väčšie kolosy, aké sme v rámci rétoriky transformácie kritizovali.⁵¹
- e) Jedným z prezentovaných zámerov bolo, že **vychovávateľa budú mať viac času na individuálnu prácu** s deťmi. Koniec kolektívnej výchove!!! Je to komunistický prežitok. Vychovávateľ bude robiť všetko s deťmi, deti si budú navzájom pomáhať, vďaka tomu vychovávateľovi ostane viac času na jednotlivé dieťa. S pomocou detí, nielen v detských domovoch, ale reálne ani vo funkčných rodinách, to nie je také jednoduché. Čím sú deti mladšie, tým sú pre pomoc menej „použiteľné“. Čím staršie sú deti, tým viac „záujmov“ majú mimo detského domova. V jednom z výskumov (Škoviera, Bohunická, 2013) sa ukazuje, že servisné činnosti (nákup, varenie a pod.) + administratíva (vykazovanie a „nahadzovanie“ do počítača) zaberajú temer všetok pracovný čas vychovávateľa, takže nemá dosť času ani síl na rozvíjajúce a tvorivé činnosti.
- f) Ďalšia oblasť predpokladov sa týkala pripravenosti na samostatný život. Vraj tým, že sa bude vychádzať z potrieb dieťaťa a že dieťa získa „domáce“ zručnosti, bude pripravenšie na reálny život. Spoločný režim – to je predsa niečo totalitné. Dané zvonka. Ani v rodine nemáme takýto režim. Faktom je, že sa zvyšuje počet tých detí, ktoré ostávajú v detských domovoch aj po 18., resp. 19. roku. Papšo (2011) uvádza, že až 1/3 „mladých dospelých“ v domoch na polceste nemá skutočný záujem pracovať. Hovoria: veď „štát sa postará“.
- g) Špecifickým problémom sú profesionálne rodiny, v ktorých je dnes asi 1480 detí s nariadenou ústavnou starostlivosťou (Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny, 2015). Uvedieme tri najväčšie problémy:
- Samotné kritériá nie sú nastavené optimálne. Tri prípady úmrtia dieťaťa v profesionálnej rodine boli systémovou chybou, nie individuálnym zlyhaním jednotlivca.
 - Dĺžka pobytu dieťaťa v profesionálnej rodine. Dieťa je v nej veľmi často celé „hlavné“ obdobie attachmentu (teda temer celé prvé tri roky života), odchod dieťaťa späť do biologickej rodiny alebo náhradnej rodiny je ďalšou vážnou traumatizáciou v jeho živote.
 - Napokon nedostatočná diagnostika rodinného prostredia dieťaťa a nekritická aspirácia vracieť dieťa do jeho biologickej rodiny vedie k tomu, že sa dieťa opakovane vyníma z rodiny a vracia do ešte nefunkčnej rodiny, pričom v medziobdobí strieda pobytu v rôznych profesionálnych rodinách. Ani presuny dieťaťa medzi profesionálnymi rodinami z iných dôvodov nie sú celkom výnimočné.
- h) Nepotrebujeme „reedukačky“ – sú „zlé“. Nezohľadňujú sa v nich potreby dieťaťa. Vyžaduje sa v nich prehnaná organizovanosť a prehnaná poslušnosť. Každé dieťa sa musí dať zvládnuť

⁵⁰ Napadá nám paralela s obdobím stalinizmu u nás, keď sa tvrdilo: Kto číta Rudé právo, vie viac, ako keby mal univerzitu. Kto má PRIDE, má viac, ako odborné pedagogické vzdelanie...

⁵¹ Pristúpilo sa k viacerým zlúčeniam i pomerne vzdialených detských domovov pod jedno riaditeľstvo (napr. Bytča, Semeteš, Horný Kelčov, či Nové Mesto nad Váhom a Myjava), čo oslabilo pozíciu „pohltených“ detských domov, viedlo k zneisteniu pracovníkov a premietlo sa aj do nepokoja u detí.

v detskom domove. Sú tam predsa tiež odborníci – špeciálni pedagógovia. Tak nejako zneli proklamácie úradníkov sociálneho rezortu a ich priaznivcov. Realita? Sociálny rezort tu blúdi. Najprv zrušil ako-tak diferencovaný systém detských domovov. Potom sa administratívnym rozhodnutím vrátil cez špecializované samostatné skupiny k „diferenciácii“. Bez toho, aby pripravil ľudí na zmenu systému. Vypuklé je to pri špecializovaných samostatných skupinách pre deti s poruchami správania. Buď úplne chýba koncepcia, alebo je to koncepcia so značnými chybami (napr. veková heterogenita skupín detí s poruchami správania). Neujasnené sú kritériá pre umiestnenie dieťaťa do špecializovanej skupiny, nejasné je, kedy má byť dieťa s poruchami správania umiestnené na základe výchovného opatrenia do detského domova, kedy do krízového strediska, kedy do liečebno-výchovného sanatória a kedy už do reedukačného centra.

5 Záver

Nemáme ašpirácie ani dôvod spochybňovať celú transformáciu náhradnej starostlivosti. Veľa krokov v rámci nej oceňujeme. K mnohým sme však kritickí. Podstatu problémov slovenskej transformácie náhradnej starostlivosti vidíme v tom, že:

- jej východiskom nebol najlepší záujem dieťa, ale politicko-mocenské ašpirácie (vrátane ašpirácií niektorých občianskych združení) a že už na začiatku boli z rozhodovacích procesov vyradení tí, ktorých sa transformácia bezprostredne týkala,
- en bloc sa odmietali akékoľvek historické skúsenosti, napriek tomu, že v Rakúsko-Uhorsku, v prvej Československej republike i v období socializmu bola kvalita náhradnej starostlivosti na našich územiach veľmi dobrá, a aj po roku 1990 bol systém funkčný,
- inšpirácia najmä anglickým modelom sociálnej starostlivosti sa prijímala nekriticky a bez ďalších spoločenských, ekonomických a kultúrnych kontextov, negatívne skúsenosti (napr. nadmerné „putovanie“ detí v pestúnskych rodinách) sa odmietalo ako nepravdivé,
- akákoľvek kritika transformácie bola neželaná, vnímala sa v osobnej rovine a nie na úrovni nastoleného problému,
- chýbala ujasnená koncepcia – najprv išlo najmä o zmenu detských domovov na „rodinný typ“ a vytvorenie materiálneho nadštandardu, potom bolo víziou zníženie počtu detí v detských domovoch a v popredí boli náhradné rodiny, resp. návrat do biologickej rodiny, nakoniec sú v popredí profesionálne rodiny,
- „materiálno“ ako forma sociálnej starostlivosti sa povýšilo nad sociálne želané hodnoty a edukáciu, starostlivosť je dominujúca, výchovná koncepcia prakticky neexistuje,
- výrazná feminizácia sociálneho rezortu i detských domovov je spojená s preferovaním pedocentrického a ochranárskeho modelu výchovy, ktorý je z hľadiska osamostatňovania dieťaťa kontraproduktívny, najprv z neho robí poberateľa vreckového, neskôr poberateľa sociálnych dávok,
- v zdôvodneniach transformácie sa využívala často demagógia a zovšeobecňujúce polopravdy („zlo“ kolektívnej výchovy, nedostatočné podporovanie dieťaťa v jeho individuálnom vývine, putovanie detí zo zariadenia do zariadenia, rozdeľovanie súrodencov, deti z klasických detských domovov si nevedia ani natrieť chlieb a pod.),
- v „mene rodinného modelu“ došlo k deprofesionalizácii práce vychovávateľa i profesionálneho rodiča,
- sa nedostatočne rešpektujú poznatky psychológov (napr. pri attachmente, pri morálnom vývine), pedagógov (napr. pri treste ako logickom dôsledku) a ďalších odborníkov, jednoznačne dominuje pohľad sociálneho pracovníka.

Literatúra

- Blaho, V. (2013). Nešťátne detské domovy na začiatku a dnes - spolupráca nešťátnych zariadení náhradnej starostlivosti navzájom, spolupráca s MPSVaR SR a s ÚPSVaR. In *Sociálna inklúzia – Skúsme spolu dosiahnuť viac. Zborník z konferencie v Bratislave -1. október 2013.*
- Kovács, K. (2006). Transformačný proces detských domovov na Slovensku. *Sociálna politika a zamestnanosť*, 10, 13–14.
- Marošiová, L. (Ed.). (2012). *Transformácia náhradnej starostlivosti o deti na Slovensku po roku 1989.* Bratislava: Návrat
- Matějček, Z. (1992). *Dítě a rodina v psychologickém poradenství.* Praha: SPN
- Matějček, Z. (Ed.). (1999). *Náhradní rodinná péče.* Praha: Portál
- Mikloško, J. (2011). *Náhradná starostlivosť.* Bratislava: Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety
- Papšo, P. (2001). Vplyv života v detských domovoch na sociálnu adaptáciu mladých dospelých po ukončení náhradnej starostlivosti. In *Mosty k rodine 2011: Zborník z konferencie konanej 25. 10. 2011 v Banskej Bystrici* (s. 34–42). Banská Bystrica: pobočka SPDDD – Úsmev ako dar
- Škoviera, A., & Bohunická, M. (2013). Profesiogram vychovávateľa v detskom domove. *Vychovávateľ*, 1-2, 53–55.
- Škoviera, A. (2014). Možnosti a meze ústavnej péče aneb sedm hříchů slovenského modelu. In A. Sychrová (Ed.), *Ústavnej péče v resocializačnom kontextu* (s. 93–110). Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Ústredie práce, sociálnych vecí a rodiny.* (2015). Dostupné z <http://www.upsvar.sk/detske-domovy-a-ine-zariadenia/detske-domovy/vybrane-statisticke-ukazovatele>

Zákony

- Zákon 94/1963 Zb., o rodine.* (2005). Dostupné z http://www.zbierka.sk/sk/predpisy/zakon-94-1963-zb.p-26082.html?aspi_hash=OTQvMTk2MyBaYi4
- Zákon 279/1993 Z.z., o školských zariadeniach.* (2008). Dostupné z http://www.zbierka.sk/sk/predpisy/zakon-279-1993-z-z.p-2665.html?aspi_hash=Mjc5LzE5OTMgWi56Lg
- Zákon 222/1996 Z.z., o organizácii miestnej štátnej správy a o zmene a doplnení niektorých zákonov.* (1996). Dostupné z http://www.zbierka.sk/sk/predpisy/zakon-222-1996-z-z.p-3650.html?aspi_hash=MjlyLzE5OTYgWi56Lg
- Zákon 195/1998 Z.z., o sociálnej pomoci.* (2009). Dostupné z http://www.zbierka.sk/sk/predpisy/zakon-195-1998-z-z.p-4418.html?aspi_hash=MTk1LzE5OTggWi56Lg
- Zákon 36/2005 Z.z., o rodine.* (2005). Dostupné z http://www.zbierka.sk/sk/predpisy/zakon-36-2005-z-z.p-8434.html?aspi_hash=MzYvMjAwNSBaLnou
- Zákon 305/2005 Z.z., o sociálnoprávnej ochrane detí a o sociálnej kuratele a o zmene a doplnení niektorých zákonov.* (2005). Dostupné z http://www.zbierka.sk/sk/predpisy/zakon-305-2005-z-z.p-8713.html?aspi_hash=MzA1LzlwMDUgWi56Lg